

Interseções entre a historicidade da língua
e a historicidade do texto
sob a ótica das Tradições Discursivas

LaborHistórico

Volume 4 - Número 2 - jul./dez. 2018

Sumário

Apresentação 10

Cleber Alves de Ataíde
Valéria Severina Gomes

Dossiê Temático

Como formar um público culto? Necrológio para a tradição discursiva Guia de Parque Zoológico 13

Iryna Gaman
Konstanze Jungbluth

Cartas oficiais dos séculos XVIII e XIX: aspectos pragmáticos, textuais e linguísticos 34

Maria Cristina de Assis
Maria das Graças Carvalho Ribeiro

Tradições discursivas em anúncios de fugitivos nos jornais do Recife 48

Ana Karine Pereira de Holanda Bastos

O anúncio publicitário na escatologia dos folhetos de cordel 69

Linduarte Pereira Rodrigues

Um estudo das formas verbais imperativas em cartas pessoais dos séculos XIX e XX 81

Aldeir Gomes da Silva

Varia

*A variação diatópica dos pronomes pessoais Tu e Você
em cartas de amor do sertão pernambucano do século XX* 92

*Cleber Alves de Ataíde
Tallys Júlio Souza Lima*

Variação sociolinguística e dialetológica: um estudo contrastivo entre Cuiabá e Covilhã 104

*Jussara Maria Pettenon Dallemole
Paulo Osório
Maria de Jesus Carvalho Patatas*

*Toponímia menor e conservadorismo lingüístico:
algúns exemplos contemporâneos da cidade da Coruña* 135

Xosé Manuel Sánchez Rei

Toponimia menor e conservadorismo lingüístico: algúns exemplos contemporáneos da cidade da Coruña

*Minor toponymy and linguistic conservatism:
some contemporary examples of the city of A Coruña*

Recebido em 19 de julho de 2018. | Aprobado em 03 de setembro de 2018.

DOI: <https://doi.org/10.24206/lh.v4i2.23558>

Xosé Manuel Sánchez Rei ¹

Resumo: Este traballo ocúpase dalgúns topónimos menores localizados na Coruña cuxas características lingüísticas nos informan sobre aspectos evolutivos e históricos doutras épocas. Moitos deles acabaron perdéndose, mais outros, no entanto, continúan hoxe a ser habituais na comarca.

Palabras chave: Lingua galega; Toponimia menor; Conservadorismo lingüístico.

Abstract: This paper studies some minor place names located in A Coruña whose linguistic characteristics inform us about evolutionary and historic aspects of other eras. Many of them have been lost, but others, however, continue to be common in the region today.

Keywords: Galician language; Minor toponymy; Linguistic conservatism.

¹ Licenciouse en Filoloxía Galego-Portuguesa na Universidade de Santiago de Compostela en 1997 e doutorouse na Universidade da Coruña en 2001, onde actualmente exerce a docencia como Profesor Titular na Área de Filoloxía Galega e Portuguesa. É secretario da Revista Galega de Filoloxía e membro do seu Consello de Redacción desde o seu aparecemento no ano 2000. sanrei@udc.gal.

O presente traballo insírese no proxecto de investigación FF120-1563523-P. O autor quere dar as grazas ás persoas que leron versións anteriores deste texto as súas atinadas observacións, que sen dúbida serviron para o melloraren. De igual modo, o responsábel deste contributo desexa agradecer a Antonio Naya Fuentes a consulta das escrituras dos séculos XVIII e XIX pertencentes á familia da Casa do Lameiro, en Loureda (Arteixo, A Coruña).

Introdución

A afirmación de o estudo da toponimia abrir a porta a disciplinas e saberes de diferentes ámbitos das humanidades constitúe de seu unha sentenza tan certa como reiterada. Con efecto, dado que as toponimias costumaban presentar un notábel grao de conservadorismo semántico denotativo, o significado de moitos nomes de lugar ofrécenos preciosas informacións á volta de realidades culturais, económicas, históricas ou paisaxísticas doutros tempos: por pormos algúns exemplos, sitios en que talvez hoxe xa non haxa produción de mazás continúan a se chamar cos fitotopónimos *A Maceira* (Arteixo, Co; etc.)², *Maceiras* (Carnota, Co; etc.) ou *Mazaído* (A Coruña, Co; etc.); ao mesmo tempo, entidades populacionais en que na actualidade non se ven castiñeiros aínda poden coñecerse co nome de *Souto* ou *O Souto*, fitotopónimo moito frecuente en todo o país (cf. NAVAZA, 2006, p. 514-524); por seu turno, zonas en que xa non habitan lobos son capaces de documentaren topónimos que fan referencia a tácticas para lles daren caza como *A Armada* (Ordes, Co; Sobrado, Co; etc.) ou *Foxado* (Sobrado, Co; Ribeira de Piquín, Lu; etc.) (cf. CABEZA QUILES, 2000, p. 17); e, igualmente, mesmo certas aldeas nas cales xa non hai constancia da vinda de xentes provenientes de Coímbra durante a Alta Idade Media manteñen hoxe en día os nomes de *Cumbráns* (Mazaricos, Co) ou *Cumbraos* (Sobrado, Co; Lugo, Lu). Os topónimos, por tanto, cando preguntados coa habilidade necesaria, responden cuns datos certamente interesantes a respecto de asuntos que contribúen eficazmente para avanzarmos no coñecemento da nosa identidade como pobo galego, tanto no plano máis local como naqueloutro de índole colectiva, e non unicamente no aspecto lingüístico. Por iso, á marxe da filoloxía diferentes disciplinas e saberes reivindicán para si a súa respectiva partilla en propiedade para deste modo se vincularen aos bens privativos que derivan da investigación en toponimia.

Como é sabido, son varias as clasificacións e orientacións que se poden establecer no estudo toponímico: unhas apuntan para a orixe en termos de filiación lingüística (céltica, latina, xermánica etc.) e outras céntranse preferencialmente no significado das toponimias, combinadas en moitos casos coa anteriores. Tamén non faltan aquelas que se basean na realidade orográfica a que fan referencia os nomes de lugar, tales como os diferentes tipos de accidentes xeográficos (covas, montañas e montes, outeiros, vales, páramos etc.) ou hidrográficos (correntes de auga, fervenzas, fontes, masas de auga estancada, terreos húmidos etc.) etc. No entanto, existe unha que, sen negar as metodoloxías anteriores –antes o contrario–, os distingue entre topónimos maiores e topónimos menores e que vira, a noso ver, unha das máis interesantes: non soamente por cuestións derivadas das necesidades administrativas do ámbito municipal, comarcal ou nacional, mais tamén por nos dar conta, en primeiro lugar, da enorme riqueza toponímica do país e na importancia que tivo humanizar o hábitat, isto é, por nos permitir ponderarmos a transcendencia que significou converter a terra en lingua a través das toponimias. E en segundo lugar, os microtopónimos, os que serven para nomearen eiras, camiños, regatos, diversas zonas de cultivo, mananciais etc., posúen igualmente o seu notábel interese por nos ilustraren cunha certa frecuencia á volta de estadios evolutivos doutras épocas que se caracterizan por seren máis reticentes á mudanza lingüística: cobran aquí total sentido as impresións de Navaza (2002, p. 138) cando afirma que a toponimia é capaz de conservar “vestixios de épocas históricas distintas” e de “fornecer información sobre estadios anteriores da xeografía lingüística”³.

Cunha relativa frecuencia, algúns deses topónimos coñece(ro)n diferentes formas derivadas de pronuncias locais, idiolectais ou contextuais, úteis, igualmente, para obtermos información en determinados ámbitos de variación e mudanza lingüísticas. É certo que ao longo e largo do país podemos achar variantes como *Carballedo* (Lobios, Ou; Quiroga, Lu; etc.) e *Carballido* (Arzúa, Co; Samos, Lu; etc.), *A Golpilleira* (Alfoz, Lu; San Sadurniño, Co; etc.) e *A Gulpilleira* (Curtis, Co; Vilardevós, Ou; etc.), *O Regueiro* (Cangas, Po; Fene, Co; etc.) e *Rigueiro* (A Pontenova, Lu; Riós, Ou; etc.) etc., o cal resulta, en certa medida, dodamente explicábel a termos en conta o modo en que sobreviviu a lingua desde finais da Idade Media até aos nosos días. Mais nos documentos que manexamos, por súa vez, aparecen tamén variantes similares en moitos casos ás anteriores, tales como *Comeanda* ~ *Cumianda* ~ *Comianda*, *Culleredo* ~ *Cullaredo*, *Infesta* ~ *Enfesta*, *Marfialla* ~ *Marfealla* ~ *Morfialla* ~ *Marcialla*, *Labañou* ~ *Labañón*, *Monticaño* ~ *Munticaño*, *Nostián* ~ *Nosteán*, *Parromeira* ~ *Parrumeira*, *Peruleiro* ~ *Piruleiro*, *Regueira* ~ *Rigueira*, *Soarrimas* ~ *Suarrimas*, *Socomariño* ~ *Socumariño*, *Terreo* ~ *Tarreo* etc., referidas aos mesmos sitios ou

² Nos casos en que localizamos os topónimos xeograficamente achegamos os datos do concello en que se documenta e da provincia en que este se acha (Co, Lu, Ou, Po).

³ Parecidas impresións aparecen subliñadas en Pérez Capelo (2017, p. 289) ao expor que son os topónimos, “polo xeral, máis resistentes ás mudanzas experimentadas pola lingua na súa evolución diacrónica”.

lugares. Algunhas son aínda hoxe detectábeis na lingua oral da comarca e todas facilitan verificarmos, por un lado, a tendencia á inestabilidade tímbrica das vogais átonas galegas e, por outro lado, máis unha vez, a tan recorrente falta de normalidade lingüística que presentan os topónimos galegos⁴.

Dentro dos microtopónimos tamen hai diferenzas que aluden ás dimensións do lugar a que fan referencia, con posíbeis consecuencias na súa conservación. Algúns sinalaban núcleos populacionais de relativa entidade (unha, dúas, tres ou catro casas), o que favoreceu que puidesen chegar aos nosos días con certa facilidade se eses casais non foron derrubados para a construción de novos bairros e urbanizacións. Mais moitos respondían a pequenos terreos de cultivo, tenzas de terra ou fontes, o que dificulta a súa manutención. Non poucos dos que imos comentar nestas páxinas se achan nesta segunda circunstancia, de modo que se perderon para sempre por causa da expansión urbanística e industrial do século XX que se produciu na cidade da Coruña e nas súas proximidades ao esta varrer a maioría desas denominacións tradicionais: pensemos, poñamos por caso, en nomes como *A Lagoa* (CH 343, p. 55), *Agra de Cances* (CH 343, p. 8), *Agra de Matamá* (CH 324, p. 72 e 73), *Codeseira* (CH 343, p. 32), *O Bachiler* (CH 343, p. 47), *O Piornal* (CH 338, p. 44), *Pereiroa* (CH 338, p. 66), *Pedra da Leña* (CH 338, p. 249), *Petellas* (CH 343, p. 45), *Revolta da Casavella* (CH 346, p. 19), *Tarreo de Arca* (CH 343, p. 24) etc. Non debemos deixar de notar aquí, ao mesmo tempo, que obras de certa especialización decidiron obviarlos ou non os consideraren merecentes de análise; neste sentido, o carácter eminentemente rural deles condenounos a non figuraren en traballos centrados na toponimia cidadina, como é o caso da obra de Naya Pérez (1970, 1975), na cal non se atestan os que serán desenvolvidos no presente contributo, ou aínda do traballo preparado polo Equipo de Estudos Urbanos do PSG hai corenta anos (EE, 1978), en que se secundarizan de novo os topónimos rurais. Curiosamente, como parcial contrapartida, diversos textos literarios contemporáneos souberon recoller varios deses topónimos, en especial en obras ambientadas na zona, como acontece no caso de Xosé Lesta Meis ou, máis recentemente, Xurxo Souto⁵.

Partindo deste estado de cousas, trataremos de analizar algúns fenómenos que se detectan en determinados nomes pertencentes ao actual concello da Coruña mais que, noutros tempos, se achaban dentro dos dominios da demarcación municipal de Oza. Esta, creada en 1834 despois da división provincial do Reino da Galiza en catro provincias levada a cabo polo ministro español Javier de Burgos en 1833, constaba de catro freguesías (Santa María de Oza, San Vicenzo de Elviña, San Cristovo das Viñas e San Pedro de Visma) e foi anexionada á cámara herculina en 1912. A súa economía era fundamentalmente agrícola, excepto na zona de Visma, en que tamén había un número importante de xente que sobrevivía grazas a una economía mixta agraria e marítima. Veremos que neses sitios, mesmo até épocas máis ou menos recentes, había constancia da conservación de trazos lingüísticos presentemente característicos doutras rexións do país que non se documentan hoxe en día nesa área. Ao mesmo tempo, tamén poderemos verificar como certos topónimos da cidade e de entidades populacionais próximas nos falan de realidades agrarias, paisaxísticas e socioeconómicas hoxe totalmente extintas, das cales se consegue manter unha bretemosa lembranza grazas a esas microtoponimias.

Finalmente, canto ás fontes de que tiramos os exemplos, teñen procedencias diversas e poden sintetizarse nos seguintes tipos: (i) cartas náuticas, planos e mapas da Idade Moderna e Contemporánea en que aparecen nomes con trazos lingüísticos hoxe idiosincráticos de áreas diferentes da estudada; (ii) documentos

⁴ Até en obras elaboradas cunha certa vontade oficialista, como é o caso do *Diccionario nomenclátor* Villarroel (1810), se atestan variantes que din respecto a fenómenos de variación lingüística que recollen pronunciacións populares: *Carnoedo* e *Carnuedo* (1810, p. 40), *Carboeiro* e *Carbueiro* (1810, p. 41), *Lausada* e *Lousada* (1810, p. 96 e 103), *Taldaos* e *Toldaos* (1810, p. 180 e 183), *Taboada* e *Tabuada* (1810, p. 180), *Teobre* e *Tiobre* (1810, p. 182) etc. Neste sentido, no momento de fixar administrativamente un nome de lugar, é posíbel que xurdan dificultades derivadas das diversas variantes orais rexistradas, o que é bastante frecuente para o caso dos topónimos menores: Feijoo Ares (2007, p. 778), por exemplo, ponderou tales problemas de interpretación que se detectan en determinadas circunstancias, cal foi o caso de *Verducedo*, pronunciado como *Vordocedo*, *Vurducedo*, *Vurdacedo*, *Vurvucedo*, *Vordacedo* ou *Verducedo*, xa que despois de "enquizar a dez informantes seguía sen haber consenso maioritario nunha soa forma".

⁵ Cf.: "O lugar compoñíase de sete pezas: Curramontes, Franxeiro, o Carraxao, Xangaio, o monte de Liñares, o Montiño e o Tarreo" (E, p. 38); "Moitas tardes boas de sol morno, quedábase xoldeando na Agra de Galán [...]. Desde alí vese a veiga de Xuxán e das Cernadas, cos seus prados verdes" (E, p. 95); "Á man dereita está Eirís, coas súas casas vellas [...]. San Cristovo queda á esquerda [...]. Un pouco máis abaixo, na mesma beiriña do val, ó abrigo de pinos vellos e fungadores, están a Cabana e Someso [...]. Despois, a Grela, a Silva, a Moura, o Borrallón, Lonzas" (E, p. 96); "O tío Mingos tivo unha desgracia. Indo [...] pra Xangaio pola costa da Regueira" (E, p. 119); "Estebo pasaba a vista polos lugares conocidos de mais cerca da súa aldea, que se podían ver desde o barco. O Monte do Crego [...], a fraga do Faballón, a aldea de Castro de Elviña" (E, p. 132); "As Xubias, Eirís, Os Castros, A Gaiteira, Oza, O Montiño, Monelos, Elviña, Fontán, San Roque, O Labañou teñen un aquel especial" (CDC, p. 47); "Mira cara ás grandes agras de San Pedro [...], enches o ollo con toda fermosura da leiras do Cuidal, da Gramela, de Barral e do Loureiro" (CDC, p. 127); etc. Véxase tamén o traballo preparado por Velo Pensado (2009), en cuxa catalogación dos documentos pertencentes á Colexita de Santa María do Campo figuran algúns microtopónimos locais e comarcais referidos a pequenas entidades populacionais.

administrativos da Idade Moderna e Contemporánea, nalgúns casos do ámbito público e outros de carácter privado; (iii) textos literarios de procedencia tradicional ou de autoría culta; (iv) outras procedencias documentais.

1. O seseo

A primeira cuestión a que imos facer referencia é unha que ten que ver coa documentación do seseo na actualidade, talvez un dos temas máis referenciados en obras de certa especialización. Os estudos modernos (cf. FERNÁNDEZ REI, 1991, p. 54-56; FREIXEIRO MATO, 2006, I, p. 162-175; etc.) localizan con precisión tanto a súa distribución xeográfica canto as posibles alofonías que presenta o fonema fricativo non voceado /s/ ao longo e largo do país (isto é, unha pronuncia ápico-alveolar [s̺], predorsodental [s], predorsointerdental [s̺] etc.). Neses traballos déixase constancia de as áreas seseantes corresponderen, hoxe en día, a rexións en que non se acha a cidade da Coruña, mesmo para o caso do seseo parcial ou implosivo en casos como *des* ('dez'), *lus* ('luz'), *rapás* ('rapaz') ou *ves* ('vez'). O seseo total vai protagonizando desde hai tempo unha lenta mais irreversible perda da extensión xeográfica, ficando só nas rexións máis occidentais do país e a deixar de se ouvir en zonas en que se podía detectar hai algún tempo cunha certa regularidade⁶, ao paso que a outra modalidade, a parcial, de maiores proporcións territoriais, tamén vai coñecendo o seu propio recuamento; dos datos expostos no ALGa III (1999, p. 208-211) para o seseo final en palabras como *cruz*, *noz* e *voz*, documentadas con esa características na comarca da Coruña hai unhas décadas cando se estaban a colectar os datos para o *Atlas*, e da súa comparación coa actualidade pode tirarse como síntese o feito de ir minguando a extensión territorial do seseo, tamén implosivo.

Mais que esta sexa a situación actual non significa que fose exactamente a mesma hai uns cantos anos. Existen indicios para pensarmos que en finais do século XIX e nos primordios da seguinte centuria aínda se podían detectar mostras de seseo tanto explosivo como implosivo nas inmediacións do municipio herculino ou mesmo neste. Para iso contamos con algún datos, que sintetizamos a seguir: en primeiro lugar, dispomos do testemuño de informantes de idade que lembran como en determinadas zonas da cidade (Peruleiro, Loureiro, Visma etc.) a presenza do seseo era unha realidade en meados aínda do século XX (cf. SÁNCHEZ REI, 2013b), cando afirman que nesas áreas "falaban polo ese" en palabras como *corasón*, *naser*, *faser* etc⁷. A relevancia destes testemuños non nos parece menor, pois corresponde a persoas naturais deses lugares e non provenientes doutras partes da nación, en que en tales circunstancias podería explicarse pola variábel "procedencia" (cf. SÁNCHEZ REI, 2011, p. 38-43); así acontecía en Cedeira hai uns anos, en que Porto Dapena (1977, p. 33) detectou mostras de seseo, na súa opinión quizais polo contacto con mariñeiros das Rías Baixas.

En segundo lugar, temos de facer obrigada referencia a determinados traballos especializados en que se deixa constancia deste fenómeno dialectal. Así, na *Gramática* de Carré Alvarellos (1967, p. 194), o autor localiza xeográfica, etaria e estratualmente en que sectores da poboación se podía detectar esa pronuncia⁸:

"Una de las diferencias esenciales [nas variedades de galego] es la pronunciación sibilante o no de la z, ce, ci, que por casi toda la costa se mantiene en su forma primitiva, diciéndose *moso* (mozo), *sesto* (cesto), *masán* (mazán), etc., mientras que por el interior se pronuncian ya al modo castellano *mozo*, *cesto*, *mazán*, etc. En La Coruña donde hoy se emplea esta forma, aún hace pocos años se usaba la primera, y todavía hay algunas ancianas, antiguas operarias de la fábrica de tabacos o vendedoras de pescado en los mercados que conservan aquella pronunciación que era usual en todo el populoso barrio de Santa Lucía".

⁶ Cfr. o exposto en Porto Dapena (1977, p. 33), que, a se basear nos traballos de Zamora Vicente feitos no ecuador do século XX, corrobora esa situación: "Zamora Vicente coloca gran parte la comarca ferrolana en la zona seseante de Galicia [...]. Desde los años cuarenta, en que Zamora Vicente constata estos hechos [documentacións de ausencia de interdental], la situación ha cambiado sensiblemente hasta el punto de que en S. Saturnino ya no hemos podido registrar ningún caso de seseo, y en los alrededores de la ría de Ferrol tan solo se dá en posición final y en casos muy esporádicos".

⁷ Unha das persoas que axira como informante hai uns anos para un dos nosos traballos (SÁNCHEZ REI, 2013b) reiteirou (10.12.2017) que nesas partes da Coruña se detectaba o seseo, ben como que unha súa avoa, natural de Arteixo, tiña un galego que se caracterizaba pola presenza sistemática desa singularidade fonética.

⁸ Aproveitamos a ocasión para agradecermos ao profesor Ramón Mariño Paz a debida ponderación deste dato que recolle Carré Alvarellos. Este tamén redixiu un *Epítome de gramática galega* en finais da década de 60 do pasado século que permaneceu inédito até á edición de Freixeiro Mato (2017, p. 83-130); en tal texto, que mantén un notábel paralelismo coa *Gramática gallega*, o autor, posibelmente polas finalidades e características da obra, obvia calquera comentario referido ás pronuncias seseantes na cidade da Coruña.

E en terceiro lugar, contamos cos testemuños que nos facilitan os topónimos, nos cales se deixa ver como determinados nomes de lugar serven para nos exemplificaren este fenómeno fonético-fonolóxico hai uns cantos anos. Na realidade, a detección de pronuncias seseantes en zonas en que actualmente non se pode constatar corresponde a unha situación que se dá noutras zonas do país. Desta forma, no *Diccionario nomenclátor* de Villarroel (1810) aparece un *San Vicenzo* en Lugo (1810, p. 170), documéntase Cenlle, vila do Ribeiro, como *Senlle* (1810, p. 171) e figura unha entidade populacional lucense grafada como *Sereixa* (1810, p. 172). Para o caso que nos ocupa, unha primeira mostra neste sentido é a que se acha co nome *A Palloza*, lugar próximo do porto onde estivo asentada a fábrica de tabacos até ser definitivamente clausurada no ano 2008 e que contou cun cemiterio xudeu. Así, nun cantar tradicional colixido na propia cidade por José Pérez Ballesteros na segunda metade do século XIX, aparece a variante *Pallosa*⁹; lembremos aquí que unha das felices características do cancionero coleccionado por este folclorista asenta na circunstancia de as máis das cántigas conteren datos sobre o lugar en que foron transcritas, o que favorece inmenso os labores de investigación lingüística desde a actualidade. Eis o cantar en cuestión (cf. CC, p. 92): *Non me podó despedir / desta Curuña famosa, / dunha nena cigarreira / da frábica da Pallosa*. Se ben que é certo que corresponde a un único exemplo e, talvez por este feito, non pode ser tomado como firme e definitiva proba, dispomos, igualmente, doutras mostras ao respecto; así as cousas, nunha fotografía editada como postal nos inicios do século XX pode lerse, novamente, “Varadero de la Pallosa” (cf. SÁNCHEZ REI, 2013a)¹⁰.

Algúns anos máis tarde da publicación desa imaxe, en 1927, aparece na obra literaria de Xosé Lesta Meis *Estebo* un diálogo entre Mingos, un petrucio da comarca, e Antón, un rapaz que quere traballar de criado na casa daquel; nese texto, moito embora se trate dun só caso, achamos un dato que vai na liña do que detectamos para *A Palloza* ou *A Pallosa*: á pregunta de onde estivera este a servir antes, sinala que o fixera “Nunha casa de Meisende” (E, p. 55), entidade de población limítrofe co concello da Coruña e pertencente xa ao de Arteixo.

Outrosí, xa fixemos referencia máis acima á circunstancia de que na zona de Peruleiro e Visma era coñecido o fenómeno do seseo total. Precisamente, nesa mesma área puidemos detectar un nome de lugar que exemplifica esas pronuncias tradicionais: tal é o caso dunha antiga casa de labranza construída no lugar coñecido como *Os Baselos*, en Peruleiro, segundo uns comentarios que nos fixo chegar (19.02.2018) unha persoa que naceu e que morou nesa parte da cidade. Lamentablemente, non puidemos localizar con maior precisión onde se achaba ese casal, que, por outro lado, tamén nos transmite información directa a respecto do cultivo do viño na zona e das súas repercusións na toponimia menor (*vid. infra*, 5).

Un outro topónimo que parece que era pronunciado con seseo hai tempo é o que fai referencia á praia situada no oeste da cidade, ou sexa, *O Orzán*. Na actualidade, para alén de neses areais, o nome áchase a facer parte doutros como modificador, como a *Rúa do Orzán* (próxima da mesma praia), *Rúa da Agra do Orzán* e *Bairro da Agra do Orzán* (un dos máis populosos da cidade e construído na segunda metade do século XX maioritariamente sobre zonas de cultivo coas súas propias singularidades toponímicas: *Agra da Bragua*, *Agra da Fame*, *A Viña*, *As Cunchiñas*, *Campo da Burra*, *Canceliña*, *Entrepenas*, *Peruleiro*, *Pena Redonda*, *Viramontes*, etc.). Hoxe en día non se recolle con seseo en ningún destes nomes en que figura *Orzán*, o que contrasta un pouco coas atestacións doutros tempos, en que se pode pensar en pronuncias con esa singularidade fonética. Neste sentido, contamos con algúns exemplos en que, cando menos en dous deles, figura claramente reflectida a pronuncia seseante:

“Está esta felegresía junto del mar y cosa de media legua pequeña de La Coruña por parte del **Orçán**”, excerto proveniente das *Memorias del arzobispado de Santiago*, redixidas nos inicios do século XVII polo cardeal Jerónimo del Hoyo (cf. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ; VARELA JÁCOME, 1949, p. 231).

“Mar de **Orçan**”, recollido na “Vista da Coruña” de Pedro Teixeira, datada en 1634 (cf. VVAA, 2008, p. 239).

⁹ A esta documentación de seseo explosivo habería que adicionar unha outra mostra, tamén proveniente dos materiais de Pérez Ballesteros publicados no volume BT, en que se recolle un exemplo de expresións habituais da Coruña, novamente cun caso de seseo explosivo: “Mais negro que un **asabache**” (BT, p. 110). A respecto do valor dos cancioneros oitocentistas como fontes de información para a pesquisa en dialectoloxía histórica, nomeadamente no caso dos coleccionados por Pérez Ballesteros e Saco Arce, cf. Sánchez Rei (2016).

¹⁰ Esa mesma imaxe foi reproducida no almanaque municipal que cada ano edita o Concello da Coruña, nesta ocasión para ilustrar o mes de maio correspondente ao ano 2018.

“**Orsan**”, recollido no *Plano de la ciudad y pescadería de la Coruña*, de Francisco de Montañá y de la Perille, datado en 1726 (cf. VVAA, 2008, p. 297).

“**Orsan Bay**”, transcrito nunha carta náutica de 1813, publicada en Londres por T. Cadell e W. Davies Strand, con “topónimos locais en castellano”, que representa as accións do militar británico John Moore na coñecida como Guerra Peninsular no momento da Batalla de Elviña de 1809 (cf. LORENZO MARTÍNEZ; SÁEZ ANDRÉS, 1998, mapa nº. 60).

Con todo, moito embora a existencia destas documentacións nos faga pensar nunha presumíbel existencia do seseo, existen mostras coetáneas destas en que o tal fenómeno consonántico parece non se detectar, o que pode ser indicio, talvez, dunha pronuncia oscilante entre a máis tradicional, a do seseo, e a máis innovadora, a que non recolle esta singularidade. Así, por exemplo, no *Plano de la ciudad de la Coruña* de Juan de Santáns y Tapia de 1639 figura “Mar brabo Orzan” (cf. VVAA, 2008, p. 238, ao paso que no *Plano dela Plaza dela Coruña con Proyecto para que quede en estado de Defensa [...]* de Pedro Marín Cermeño y García de Paredes de 1774 aparece documentada a “Ensenada de Orzán” (cf. VVAA, 2008, p. 291).

Máis unha aparente mostra de seseo explosivo nun topónimo da área obxecto de estudo é o que achamos para o caso de Oza, que dá nome, para alén do antigo concello e freguesía, a unha praia situada na entrada na baía da Coruña. Relativamente a este topónimo, vira posíbel, de novo, que en finais do século XVIII e nos primordios da centuria seguinte se puidese atestar cunha sibilante que non fose a interdental, a teor do que figura nalgunha documentación da altura. Así, nun plano datado en 1797 pensado para desenvolver unhas construcións militares na zona aparece a seguinte epígrafe: *Plano de la Batería de Nuestra Señora de Osa en la punta llamada del Puntal para defensa de su arenal inmediato y de la barra del Pasaje que se halla siguiendo la costa desde la Coruña á punta de Mera* (Cf. *Catálogo colectivo*, p. 284)¹¹; en posteriores exemplificacións, no entanto, de modo similar a como acontecía coa forma *Orzán*, a única forma que se rexistra é a coincidente coa actualidade.

Tamén San Vicenzo de Elviña delimita unha outra demarcación relixiosa pertencente á vella administración municipal de Oza. Novamente, dispomos dunha documentación datada na Idade Moderna en que se aprecia unha pronuncia con seseo; así as cousas, nas *Memorias del Arzobispado de Santiago* de Jerónimo del Hoyo, xa citadas máis arriba, achamos o topónimo “San Vicente de Alviña” xunto ao máis tradicional “San Vicenzo de Alviña” (cf. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ; VARELA JÁCOME, 1949, p. 205, 230)¹².

Xunto aos nomes anteriores, que se poden localizar con total facilidade na nosa época, atéstanse outros microtopónimos en que se volta a documentar o fenómeno do seseo, moito embora sexan presentemente algo máis difíceis de se marcaren xeograficamente. É o caso dos datos contidos do *Índice por Abezedario delos Eclesiásticos...* para a freguesía de San Cristovo das Viñas (IAE) e do *Índice por Abezedario delos Individuos...* (IEI) para a freguesía de San Pedro de Visma, ambos pertencentes aos materiais do Cadastro do Marqués de Ensenada, datado na segunda metade do século XVIII, nos cales se sinalan propiedades particulares recoñecidas “al sitio de Carabousal” (IAE, p. 56 e 62), “alsitio de Persebeiras” (IEI, p. 204 e 280), “alsitio de Persebeira” (IEI, p. 374), “alsitio de Perseveira” (IEI, p. 375) etc. A estes habería que acrecentar un terreo de cultivo coñecido co curioso nome de “Pezcoso do Lobo” (CH 343, p. 70), situado na primeira das freguesías e hoxe, aínda que de difícil precisión xeográfica, posibelmente localizado no lugar de Cances.

Ora, de parecida maneira ao que puidemos constatar para o caso dos topónimos anteriores, voltamos, nestes, a ter atestacións en que xa se rexistran coas variantes diacronicamente máis innovadoras: así, relativamente ao lugar da *Persebeira*, aparece unha “Agra de la Apercebeira” un século máis tarde (CH 350, p. 5), hoxe tamén detectado e usado sen seseo; no tocante ao segundo dos nomes, achamos unha “Rebolta de Carrabouzal” (CH 340, p. 92) e un “sitio de Carabouzal” (CH TD, p. 101). No caso dos antropónimos, por seu turno, puidemos constatar unha veciña da Coruña con propiedades na freguesía de Visma á cal lle foi mudado o apelido

¹¹ Existe unha reprodución facsimilada deste plano no edificio universitario situado precisamente no Campus de Oza.

¹² Cf. tamén Lema Suárez (1991, p. 131) cando recolle nos séculos XVII-XIX variantes locais para os nomes de certas freguesías da Terra de Soneira nas cales se detecta unha forte tendencia á reconversión cara ás formas non seseantes: *S. Viçensso de Vimianzo* (1629), *S. Viçensso de Vimianzo* (1639), *S. Bicencio de Viamianzo* (1647), *S. Vicente* (1878), *S. Vicenço* (1690), *S. Bicente de Vimianzo* (1702), *S. Vicensso* (1722) etc.; *S. Cremenso de Paços* (1616), *S. Clemenzo de Paços* (1638), *S. Clemente de Pazos* (1650), *S. Clemente de Passos* (1665); etc.

no mesmo documento: é chamada, nunhas ocasións, “Cayetana de Bousa” (IEI, p. 181)¹³ e, noutras, é coñecida como “Cayetana da Bouza” (IEI, p. 404)¹⁴.

Para outros exemplos, polo contrario, temos a sensación de estarmos diante de casos de hipercorreccións de pronuncias que se crían con seseo. Unha mostra desta índole é o que probabelmente teñamos diante do caso de *Lonzas*. Ao consabido caso de *Zas* (<salas), localidade da Terra de Soneira en que rexionalmente se detecta o seseo explosivo e que, talvez por esta circunstancia, foi modificado para *Zas*¹⁵, debemos acrecentarlle agora o caso de *Louzas* ou *Lonzas*, probabelmente procedente dun *Lousas* (<lausas), que serve para dar nome a unha zona próxima a San Cristovo das Viñas. Deste xeito, no xa citado *Índice por Abezedario delos Eclesiásticos...* figura un texto en que se localiza un terreo de cultivo “alsitio de Lonsas” (IAE, p. 38), ao paso que un século máis tarde, nas *Contadurías de hipotecas*, xa se rexistra un “lugar de Louzas” (CH 340, p. 4, 14 e 69; CHTD, p. 92; etc.)¹⁶.

Mais onde non hai dúbida canto á conservación de seseo mesmo na actualiadde é no caso do topónimo *Eirís*¹⁷ (<[villa] eurici), así coñecido un bairro tradicional da cidade, para alén de se achar con indéntica forma en dúas entidades populacionais pertencentes aos veciños concellos de Arteixo e de Oleiros. Por súa vez, variantes sen seseo imos telas nun equivalente *Eiriz*, que aparece en Folgoso do Courel (Lu) e en Chantada (Lu), onde non se rexistra a día de hoxe nin seseo parcial nin total. Isto reflicte o que acontece con outros nomes de lugar ou mesmo antropónimos que, a dependeren da súa procedencia atlántica ou continental, van acharse coa sibilante interdental ou coa áptico-alveolar: *Anxerís* ~ *Anxeriz*, *Bieites* ~ *Biéitez*, *Esmorís* ~ *Esmoriz*, *Estravís* ~ *Estraviz*, *Gomarís* ~ *Gomariz*, *Maseda* ~ *Maceda*, *Presedo* ~ *Precedo*, *Romarís* ~ *Romariz* etc.

2. Un terreo chan, mais non tanto

Sen dúbida, un dos asuntos máis estudados dentro da filoxía galega corresponde ao protagonizado polos descendentes da terminación latina -anu. Os traballos actuais que se ocuparon desta fenomenoloxía (cf. FERNÁNDEZ REI, 1991, p. 59-64; ALGa II, 1995, p. 48-55) proporcionánnos unha fotografía bastante precisa da situación territorial de variantes do tipo *o irmão* ~ *o irmán* ~ *o irmao* ~ *o irmá*, *a mão* ~ *a man* ~ *a mao* ~ *a ma* etc. As os obras literarias do século XIX e aínda dunha parte da seguinte centuria, moito vinculadas á variedade local da escritora ou do escritor, abren a porta á penetración da maior parte destas variantes (cf. FREIXEIRO MATO; SÁNCHEZ REI; SANMARTÍN REI, 2005, p. 281-285; 630-631), en canto os textos de extracción anónima compilados a partir do século XVIII tamén reflicten a presenza da maioría de tales formas dialectais. No tocante aos topónimos, os nomes de lugar costumaban manter unha equivalencia relativamente coincidente coa situación da

¹³ Tamén hai constancia documental de veciños da freguesía de Santa María de Loureda, no concello de Arteixo, que aparecen en textos administrativo-notariais dos inicios e meados do século XIX como “Gregorio Basques”, “Gregorio Mendes”, “Juan Dias”, “Pedro Dias” etc. (cf. CL).

¹⁴ Isto tráenos á memoria os casos en que nos mesmos documentos se españoliza o nome dunha persoa, como é a circunstancia dos datos que aparecen no *Libro de la Cofradía del Sacramento de S. Miguel de Treos 1766-1851*; nesa obra, conforme sinala Ferreiro (1997, p. 54) a se basear en Lema Suárez (1991, p. 123), un “Patricio de Outeiro” virou en só cinco liñas “Patricio de Otero”. Por seu turno, un “José de Vilariño” pasou a se chamar por volta de 1724 “Joseph de Villarino” apenas uns folios máis adiante e mesmo en só un ano un home chamado “Baltasar de Vilanova” acabou como “Baltasar de Villanueva”.

¹⁵ Segundo sinala Lema Suárez (1991, p. 130), *Sas* estivo “vixente na escritura ata ben entrado o século XVIII”. Véxase Cabeza Quiles (1992, p. 517) cando expón que *Zas* chegou aos nosos días “bastante disfrazado dende a súa primitiva base *salas, á súa vez procedente do xermánico *sal*, ‘casa dunha soa habitación’, convertida despois, ó pasar ó romance, en *sala* [...]”. Como o topónimo *Sas* se converteu en *Zas* seguramente só nas zonas onde había seseo [...], *Sas* puido conservarse como tal noutras partes de Galicia onde non existía este fenómeno”. Existe tamén un outro *Zas* no topónimo *San Xiao de Zas de Rei* en Melide (Co), documentado xa na época medieval: “Et in Auianquos prop Sancti Iuliani de **Saas de Rege** dono vobis meam porcionem integram de Uilela” (SO, I, p. 235); “Desancto Iulian, de **Saas de Rege**”, in sancto Iuliano de **Salas Regis**” (SO, II, p. 152); etc. (Cf. ARES VÁZQUEZ, 2013, I, p. 363).

¹⁶ En aparencia a contradicir a documentación histórica da Idade Moderna e Contemporánea e tamén contravindo o uso da lingua oral actual, as persoas encargadas de decidiren sobre sinaléctica urbana decidiron hai unhas semanas poren o artigo ao topónimo, co cal aparece nos rótulos como *As Lonzas*.

¹⁷ Na liña do comentado ao principio deste contributo, temos de ponderar que, cunha relativa frecuencia, varios destes nomes de lugar foron transcritos a reproduciren fenómenos da lingua popular ou deixando entrever que a persoa responsábel de os comentar descoñecía a lingua galega. Vedía Goossens (1845, p. 296-297), por exemplo, sinalaba que a terceira saída da cidade era o camiño de Castela, que “se eleva por la cuesta del monte Iris”, ao paso que tamén recollía que unha outra estrada ía na dirección de Madrid, “cruzando el estanque de la Ciadama”. Por súa vez, Paula Mellado (1987, p. 44), apenas cinco anos máis tarde, deixaba constancia do atractivo paisaxístico do camiño do Burgo até á Coruña a facer referencia ao “estanque de Cidama” e tamén ao “monte Iris”. Cf. os casos recollidos por Villarrol de **Castro de la Aza* e *Castro de Laza* (1810, p. 48), **La Lin* en lugar de *Lalín* (1810, p. 93), **La Mama* por *Lamamá* (1810, p. 39) etc.

lingua no respectante á documentación das evolucións rexionais de -anu, aínda que, sendo fieis á verdade, debemos sinalar que nin sempre se verifican con exactitude; o avance de -án sobre -ao non impide mantérense hoxe en día nomes de lugar con -ao en áreas en que o común é a solución -án na lingua corrente: estamos a nos referir a *Bardaos* (Tordoia, Co, hoxe oficializado forzosamente en *Bardáns*), *Fontaos* (Val do Dubra, Co), *Monte dos Chaos* (Santiago de Compostela, Co), *O Meao* (Brión, Co), *Rebordaos* (Santiago de Compostela, Co.), *San Xiao de Barrañán* (Arteixo, Co), *San Xiao de Coiro* (A Laracha, Co)¹⁸, *Vilarchao* (O Grove, Po) etc., zonas en que o normal é ouvirmos *irmán(s)*, *chan(s)* ou *man(s)*.

Para a circunstancia da zona que nos ocupa, tanto a lingua oral do noso tempo como os textos de procedencia tradicional colixidos na época contemporánea corroboran o uso da variante -án (*chan*, *irmán*, *man* etc.), o que coincide co sinalado en traballos actuais de referencia (FERNÁNDEZ REI, 1991; ALGa II, 1995) e cos topónimos que ocorren aquí (cf. *Lamachán*, hoxe asaz difícil de se localizar ao ficar soterrado baixo o cemento do polígono Agrela-Bens). No entanto, en finais do século XIX parece haber algún pequeno indicio de as dúas formas, -ao e -an, coñeceren unha situación non coincidente cos actuais nomes de lugar: así as cousas, sendo a forma -án totalmente maioritaria na documentación administrativa que manexamos, é certo, poren, que nos *Traslados de domicilio das Contadurías de hipotecas* da freguesía de San Cristovo das Viñas de 1861 se rexistra unha referencia “alsitio de Tarreo Chao enla agra de Montalvo” (CH TD, p. 119), moito embora unhas páxinas e días máis adiante se fale “dela pieza de tarreo-chan enla agra de Montalvo” (CH TD, p. 133). Temos, por tanto, dúas documentacións diferentes para o mesmo lugar e isto pode estar en relación coa manutención no topónimo da forma *chao* a pesar de que o habitual nesa zona xa fose *chan* na lingua habitual; isto talvez fixo o notario recoller esa segunda forma na mesma documentación apenas uns días máis tarde e unhas páxinas máis adiante.

3. O caso de *eira* e *aira*

Un outro exemplo de aparente conservadorismo lingüístico verificábel hai un tempo é o que se vai detectar para as formas descendentes de arêa, isto é, *aira*, máis próxima do étimo, e *eira*, que supón máis un paso de percurso evolutivo. A primeira, segundo os datos que figuran no ALGa III (1999, p. 118-119), atéstase fundamentalmente nas actuais provincias de Lugo e de Ourense, ben como no galego exterior e nas zonas da Coruña máis setentrionais e máis próximas da demarcación territorial lucense; a segunda, en contrapartida, áchase no resto do país. Ambas foron variantes que coñeceron uso literario¹⁹ e as dúas, igualmente, aparecen inventariadas na maioría de obras lexicográficas²⁰, de forma que, até aquí, cando menos aparentalmente, nada hai de estraño na súa atestación xeográfica ou literaria. Ora ben, o que vira rechamente é podermos encontrar nomes formados con *aira* en zonas ben afastadas das comarcas lucenses e ourensás en que tal forma é a común, e neste caso, máis nunha ocasión, detectármolos nas zonas periurbanas da cidade da Coruña, noutrora pertencentes ao antigo concello de Oza: aos datos que xa expuxemos en Sánchez Rei (2013a) relativos ás atestacións occidentais de *eira* e ás centro-orientais de *aira*, temos de acrescentar agora novos exemplos desta última forma rexistrados nesa antiga administración municipal, en que *aira* aparece empregado con normalidade en textos administrativos. Así, no libro do *Índice por Abecedario delos Individuos* de San Pedro de Visma (ca. 1752) e das *Contadurías de hipotecas* das catro freguesías (Oza, Elviña, Viñas e Visma) achamos mostras como as seguintes –e algunha outra que deixaremos para outra ocasión²¹– as cales referencian sempre lugares diferentes:

cinco ferrados de sembradura de 2ª calidad al **sitio da Aira** (IEI, p. 274)
 compuesto de casa y las herdades, **codesal da aira**, da Naveira, Pedra do Mouro (CH 340, p. 92)
 en terreno dela pieza **nombrada da Aira** (CH 340, p. 123)

¹⁸ Así aparecen estes dous topónimos con *Xiao* nas *Memorias del Arzobispo de Santiago* de Jerónimo del Hoyo (cf. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ; VARELA JÁCOME, 1949, p. 236).

¹⁹ A súa detección nos textos literarios aparece xa no século XIX (cf. FREIXEIRO MATO; SÁNCHEZ REI; SANMARTÍN REI, 2005, p. 647). Modernamente, vultos destacados da literatura galega, por seren naturais de rexións en que se documenta *aira*, empregaron esta variante, como Otero Pedrayo, autor que, sen deixar de utilizar *eira*, usa cunha certa frecuencia a forma máis conservadoara: *A paisaxe ordea contos penedosos, un nacer de val homilde sinalado por precisiós de amieiros, e no primeiro termo a aira* (D, p. 6); *D. Breixo soño na aira de pedra casta, acarón do cabaceiro sen grau, deitaba os xionllos nas lousas* (D, p. 29); *As laxes orceladas a aira deixada* (FT, p. 202); etc. Para documentacións medievas, cf. Mariño Paz (2017, p. 144-145, 296 e 471).

²⁰ Cf., neste sentido, as obras lexicográficas galegas dispoñíbeis no *Diccionario de dicionarios*, en que figura a variante *aira* lematizada (última consulta en 12.12.2017).

²¹ Aínda que no momento de concluímos este traballo non puidemos localizalas documentalmente, temos constancia da antiga existencia dunha “aira de mallar” na zona de Cances e dunha outra *Aira* no lugar do Martinete.

- la **Cortiña nombrada da Aira** [...] sita en el lugar de Comianda (CH 350, p. 40)
- la pieza a hortaliza en la **aira de abaixo** (CH 338, p. 48)
- un labradio y monte al sitio que llaman de la **Aira de Arriba** (CH TD, p. 83)
- una casa y terreno unidos al **sitio de sobrelas airas** en el lugar de Eiris (CH 323, p. 52)
- Una pieza de tierra a hortaliza en la **aira de abaixo** (CH 338, p. 36)
- Una pieza de tierra en la **aira de abaixo** (CH 338, p. 24)
- Una pieza de tierra dentro de la **aira, nombrada de abaixo** (CH 350, p. 64)

Cun uso non claramente como nome propio mais como substantivo común aparece tamén esporadicamente, cando menos nos catro primeiros casos que se expoñen a seguir; isto formula a pregunta de se a tal forma non podería coñecería unha certa utilización na zona, aínda que fose sen dúbida totalmente residual a respecto da variante *eira*:

- El otorgante vendió a José Freire, una casa terrena, caballeriza, corral, **aira** y huerta unida (CH 338, p. 274)
- la mitad de la casa do Outeiro en el lugar de Vioño consu **aira** de canteria (CH 340, p. 120)
- Los otorgantes adquirieron antes de ahora una casa y rancho unidos, la **aira** de majar con su terreno (CH 324, p. 24)
- una casa, **aira** y mato en el lugar de Eiris (CH 323, p. 6)
- Una pieza a labradio dentro de la **aira** (CH 350, p. 62)
- y otros dos leirones en la misma **aira** y en su fondal (CH 324, p. 6)

Conforme acontecía con algúns dos nomes que sinalamos máis arriba, tamén aquí a maioría destes topónimos, no menos mao dos casos, foi sendo esquecida acompasando o tempo, e, na peor das hipóteses, ficou soterrado debaixo das naves industriais e das avenidas do polígono da Agrela-Bens. Vira hoxe unha tarefa asaz complicada pensarmos na localización exacta deses nomes de lugar, desas *airas* que, contravindo en aparencia a documentación moderna, se podían atestar na zona. A este respecto, contamos con máis algún exemplo esporádico de *aira* ou derivados en rexións en que hoxe o nome común é *eira*, cal é caso do topónimo *A Aira* (Sobrado, Co), *As Airas* (Carballo, Co)²², *A Calexa da Aira Vella* (Betanzos, Co), *As Airas de Ramasquido* (Muros, Co), *A Airiña* (Brión, Co; Santiago de Compostela, Co) etc. E algo similar acontece co diminutivo *airoa*, que, se ben que se detecta de preferencia nas rexións centrais e orientais do país, tamén pode atestarse puntualmente en puntos do occidente, como acontece con *A Airoa* (Fornelos de Montes, Po), *A Pedra Alta da Airoa* (Brión, Co) etc.

Á vista das mostras non exhaustivas localizadas no actual Concello da Coruña e desoutras localizacións esporádicas tamén atlánticas, pensamos nas posíbeis seguintes explicacións A primeira, talvez a máis lóxica e tamén a máis sinxela, consiste en partirmos dunha manutención de *aira* como topónimo antes da súa transformación en *eira*, isto é, cando *aira* era aínda o substantivo xeral ou máis común a todo o territorio, co que a antigüidade desas toponimias, e subsecuentemente a deses lugares, retrotraerían a súa orixe á Idade Media²³. A segunda das hipóteses, que non contradí necesariamente a anterior, asenta na idea de que a forma *eira* como nome común coñeceu unha expansión desde áreas occidentais até ás comarcas máis continentais, ou sexa, quizais hai uns séculos as zonas de *eira* fosen máis reducidas do que o son presentemente, en que, como ficou dito máis acima, abranxen as actuais provincias da Coruña e Pontevedra; os topónimos, e nomeadamente os menores, costumaban manter estadios lingüísticos doutros tempos, como se pode verificar noutras fenomenoloxías (cf. *Punta Batuda*, na Ría de Noia), e aquí puido darse unha manutención neses termos. A terceira das teorías pasa por considerar, a teor dos casos en que *aira* se utiliza como nome común, que puido coñecer un relativo emprego na lingua corrente e que de aquí se proxectou nos microtopónimos que recellemos máis arriba, nunha época en que ambas as formas convivían como substantivos comúns. Cómpre sinalarmos, por último, que tanto o nome común actual como os microtopónimos que se recollen na zona da Coruña corresponden á forma *eira*, non ficando rastro ningún das vellas variantes; no bairro de Cances, por exemplo, aparecen presentemente formas como a *A Eira*, *As Eiras*, *A Eiriña*, *As Eiriñas*, *Camiño das Eiriñas* (cf. RE, p. 3 e 4) etc., algunhas delas xa detectadas nos documentos de

²² Convén sinalarmos a este respecto que na documentación da Casa do Lameiro achamos un testamento datado en 1825 e localizado en Bértoa (Carballo, Co), en que se figura unha referencia a unha peza de terreo identificada como "Laquese nombra **das Ayras**, sembradura detres ferrados" (CL).

²³ Cf. Mariño Paz (2017, p. 144) cando sinala que "nalgunhas palabras, e singularmente en topónimos, rexístrase a solución /ai/ en instrumentos notariais redactados durante os séculos XIII, XIV e XV en puntos da Galicia oriental onde aínda hoxe se conservan tales resultados".

IAE e IEI no ecuador do século XVIII; tamén na desaparecida aldea da Agrela hai constancia da existencia dun “labradío das Eiriñas” (CH 343, p. 12).

4. Antigas denotacións semánticas

No inicio deste contributo fixemos referencia á circunstancia de os topónimos poderen evocarnos antigas realidades socioculturais ou históricas e deslocarnos a outros tempos en que as condicións e os medios de vida non eran estritamente coincidentes cos da actualidade. Para o caso da cidade herculina e da súa contorna máis inmediata, dispomos dun extraordinario exemplo a través do cultivo de viño (cf. MONTEAGUDO, 1951, p. 32; GONZÁLEZ GARCÉS, 2008, p. 252-253), o cal se deu desde a Idade Media até, polo menos, finais do século XVIII. A bebida, producida nas proximidades da cidade e coñecida como “Viño de Oza”, chegou a ter bastante sona na época medieval, mesmo ás veces rodeada de certas problemáticas legais: no ano 1305, por exemplo, houbo unha disputa entre o Mosteiro de Sobrado e o Concello da Coruña para que non se consumise viño que non fose proveniente desa zona, aínda que o mosteiro, con todo, conseguiu exportar cen toneis para a cidade. E en 1396, igualmente, a localidade obtén o privilexio de prohibir a entrada de viño de fóra até non acabar o producido na cidade e nas súas cercanías. Tamén existen documentacións privadas da altura en que se figuran referencias á bebida feita na comarca, como é o caso do testamento de 1399 do reitor da igrexa de San Tomé, Fernán Martínez, onde se di que deixa “viñas e terreos bacelares”, ou un texto dun tal Alfonso Fernández, que lega en 1435 as súas “viñas de Eirís” ou até unha escritura de venda dunha viña en San Cristovo das Viñas efectuada por Mosén de León en favor do xastre Sáncho de Mirón en 1480. Por súa vez, os nomes das freguesías San Vicenzo de Elviña e San Cristovo das Viñas eran coñecidos en certos textos como “San Viçenço do Vinno” e San Cristovo “dos vinnos”, totalmente transparentes nese sentido (cf. ALONSO OTERO; GIADÁS ÁLVAREZ, 1998, p. 21-25; VVAA, 2008, p. 65). Nestes medios, a edición de DAVIÑA SÁINZ & VELO PENSADO (FC) recolle textos con claras referencias ao tal cultivo:

Que herdade ou casa ou viña comprar e para tres años [sic] en paz posoir [...] (FC, p. 291)
 Que herdade ou casa ou viña para tres años [sic] posoir [...] (FC, p. 293)
 estabelecemos que se alguén casas ou viñas [sic] ou herdades por tres años posoir [...] (FC, p. 313)
 Et que conver mojada de pan ou de alañada de viña (FC, p. 315)

A estes datos convén acrescentarmos aínda a información que figura en obras posteriores. Así, nas *Memorias del arzobispado de Santiago* de Jerónimo del Hoyo, redixido nos primordios do século XVII, alúdese á produción dunhas “tres pipas de vino” en San Cristovo das Viñas, “una pipa de vino” en San Pedro de Visma” e dunhas outras “seis pipas de vino” en San Vicenzo de Elviña (cf. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ; VARELA JÁCOME, 1949, p. 230-231). No *Cadastro do Marqués de Ensenada*, elaborado no ecuador do século XVIII, xunto a produtos como castañas, centeo ou liño, dise que na propia cidade da Coruña había unha pequena produción de corenta e oito ferrados dedicados en exclusiva a viñedos (cf. CME 1, p. 46). E unha parte da agricultura do veciño Concello de Arteixo tamén estaba consagrada á produción da trimilenaria bebida: en Santiago de Arteixo cultivábanse cen “ferrados de viña” (CME 2, p. 60), en Santa María de Loureda traballábanse “doscientos y tres ferrados” de viñedos (CME 2 p. 194), en Santo Estevo de Morás “dos cientos ferrados” eran dedicados ao viño (CME 2, p. 257), en San Pedro de Sorrizo había “diez y siete ferrados con viñas (CME 2, p. 349) etc. Noutros documentos administrativos da Idade Contemporánea datados en meados do século XIX sinalábase a existencia de “dos trozos de viña”, que, conforme consta neses textos, foran arrendados durante un período de catro anos (CH 350, p. 16).

Con todo, a proba da existencia do viño na comarca da Coruña que a nós máis nos interesa vénnos dada polos microtopónimos, que aparecen cunha relevante densidade²⁴. Para alén do xa citado *San Cristovo das Viñas*, temos que pensar noutros nomes, algúns hoxe en día completamente esquecidos ou de localización nin sempre posíbel, tales como *A Viña*, *Agra do Palomino*, *Aira da Viña*, *As Viñas*, *Agra da Viña* e *Agro da Viña*, *Agra das Viñas*, *Horta da Viña*, *Labradío das Viñas*, *Pedra da Viña*, *Tarreo de Trasviña*, *Tras das Viñas*, *Viña Branca*, *Viña Nova* e *Viñas*

²⁴ Noutros territorios en que a produción de viño determinou ou determina unha boa parte dos medios de vida a abundancia de topónimos vira igualmente digna de nota. Cf. neste sentido Navaza (2006, p. 559) cando sinala que na actual provincia de Ourense e zonas limítrofes conteñen “as áreas de maior densidade deste topónimo no noroeste peninsular, seguramente na mesma proporción cá do cultivo da especie, pois a produción da uva en Ourense representa máis do dobre da do resto de Galicia”. Cf. tamén González Garcés (2008, p. 253) ao ponderar que se “habla en documentos coruñeses medievales del vino de La Coruña. San Cristóbal das Viñas, Elviña y otros topónimos, revelan la existencia de viñedos que, por otra parte, sabemos de su existencia por los propios documentos”.

Novas, Viña da Barrosa, Viña da Costa, Viña da Cuveira, Viña da Eira, Viña da Fonte, Viña da Pousadoira, Viña de Abaixo, Viña de Arriba, Viña de Arriba da Agra de Picañoa, Viña de Boedo, Viña de Cernadas, Viña de Lamas, Viña de Rebordelo, Viña do Perruqueiro, Viña do Prado, Viña do Souto, Viña do Medio da Toca, Viña Vella e Viñas Vellas, Viña Vella do Outeiro etc., que aparecen nos materiais do *Cadastró do Marqués de Ensenada* (IEA, IEI) ou nas xa citadas *Contadurías de hipotécas* (CH 323, CH 324, CH 338, CH 340, CH 343, CH 350, CH TD etc.), custodiadas estas últimas no Arquivo do Reino da Galiza, xustamente na zona coñecida como *O Parrote*. Repárese tamén en que *O Lagar* dá nome a un pequeno lugar en Elviña, onde está hoxe en día unha parte campus da universidade, mais tamén o dá a unha rúa da Coruña perto doutra que incumpre as disposicións da “Lei de Memoria Histórica”, cal é a *Rúa Cabo Santiago Gómez*. E, igualmente, houbo constancia dun lugar coñecido como *Lagares* na freguesía de Visma (IEI, p. 547; CH 350, p. 118 e 132).

Porén, a cultura do viño non se cixiu en exclusiva ás terras do vello Concello de Oza. Por seu turno, noutras administracións municipais próximas da cidade tamén se atestan microtopónimos que fan referencia explícita á elaboración da bebida, cal acontece en Arteixo con exemplos do tipo *A Tenza das Viñas, A Viña, A Viña Vella, As Viñas, Agra de Sobre das Viñas, As Viñas de Abaixo, Entrelagar, Labradío da Viña, Muíño de Viñas, Trala Viña, Tralagar, Viña Grande, Viña Pequena, Viña Vella de Arriba, Viña Vella de Abaixo* etc., en Cambre a través de mostras cal *A Viña dos Leis, As Viñas, O Monte das Viñas, As Viñas Vellas* etc. ou en Oleiros mediante nomes como *Suviña*, moitos deles aínda hoxe localizábeis²⁵.

Conclusións

Foi a nosa intención nas páxinas precedentes demostrarmos como a toponimia é capaz de nos informar sobre como fenómenos lingüísticos doutras épocas son capaces de se manteren actualmente en determinadas circunstancias ou en tempos non excesivamente lonxincuos dos nosos días. Neste sentido, os nomes de lugar menores son os que mellor cumpren os obxectivos de nos deslocaren a estadios en que a situación da lingua non era idéntica á actual, con todo o valor en termos lingüístico-históricos e até dialectais que isto significa. Grazas a eles, ben como a outro tipo de informacións, podemos pensar, con todas as cautelas necesarias, que a zona da Coruña coñeceu certa manutención do seseo explosivo en áreas moito concretas a termos en conta topónimos como *A Persebeira, Carabousal, Orsán, Osa, Pallosa* etc. ou reparando no testemuño de persoas idosas que puideron escoitar pronuncias seseantes na segunda metade do século XX.

Por outro lado, aínda que minoritaria, tamén asistimos á atestación da forma *aira* en diversos nomes localizados cronoloxicamente nos séculos XVIII e XIX, o que nos permite vermos as diferenzas coas denominacións actuais, en que se acha sempre, tanto no substantivo común como nos microtopónimos, a variante máis evoluída *eira*. Nunha situación similar é a que se detecta para o aparecemento de topónimos como *Tarreo Chao*, en que, xa competindo coa variante *Tarreo Chan* no mesmo documento, permite pensarmos nunha probábel manutención na toponimia que despois acabaría por sucumbir perante o avance de *chan*.

Finalmente, canto a vellas denotacións semánticas que nos chegan a través de determinados topónimos, a cultura do viño tamén tivo a súa importancia na comarca da Coruña, e, segundo algúns datos históricos, parece que esa dedicación non foi residual. Hoxe resulta difícil podermos imaxinar a zona de Eirís e de San Cristovo cuberta de vides en vez das actuais urbanizacións, instalacións universitarias, polígonos industriais e grandes superficies comerciais que foron edificándose en finais do século XX. Mais da lembranza dese pasado non tan afastado só nos fican os topónimos como *Agra da Viña e Agro da Viña, As Viñas, Viña Branca, Viña Nova, Viña Vella* etc. que costumaban ser –como acontece neste caso– reveladores doutros modos de vida e fornecedores de información cultural, histórica e económica.

²⁵ A maioría dos datos para os concellos de Arteixo e Cambre procede de <<http://toponimia.xunta.es/gl/Buscador>> (última consulta en 13.12.2017). No caso de Arteixo, igualmente, tivemos tamén en conta os nomes das propiedades que figuran na *Demostración delas trece partidas de Vienes q[ue] posé José de la Ig[les]ia [...]* (ca. 1820, pertencente aos documentos de CL). Nalgún deses exemplos, porén, non se pode descartar que a orixe do topónimo asente noutras etimoloxías, sobre todo se a terra podía non ser apta para o cultivo do viño; por iso, para tales circunstancias, talvez non haxa que rexeitar unha tamén posíbel orixe en (Vila) Avinia, ‘vila posuída por Avinius ou Avinnius’ (cf. ARES VÁZQUEZ, 2013, II, p. 910).

Referencias bibliográficas

- ALGA II = GARCÍA, Constantino; SANTAMARINA, Antón (Dirs.). *Atlas Lingüístico Galego. II. Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 1995.
- ALGA III = GARCÍA, Constantino; SANTAMARINA, Antón (Dirs.). *Atlas Lingüístico Galego. III. Fonética*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 1999.
- ALONSO OTERO, María Leonor; GIADÁS ÁLVAREZ, Luís Antonio. *Itinerario bergantiñán do Padre Sarmiento*. A Coruña: Deputación Provincial, 1998.
- ARES VÁZQUEZ, Nicandro. *Estudos de toponimia galega*. A Coruña: Real Academia Galega, 2013.
- CABEZA QUILES, Fernando. *Os nomes de lugar*. Topónimos de Galicia: a súa orixe e o seu significado. Vigo: Xerais, 1992.
- _____. *Os nomes da terra*. Topónimos galegos. Noia: Toxosoutos, 2000.
- CARRÉ ALVARELLOS, Leandro. *Gramática gallega*. A Coruña: Editorial Moret, 1967.
- FEIJOO ARES, Vicente. A toponimia nas montañas do sueste ourensán. In: *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega "Frei Martín Sarmiento"*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica & Instituto da Lingua Galega, 2007, p. 767-780.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco. *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais, 1991.
- FERREIRO, Manuel. *Gramática histórica galega. II. Lexicoloxía*. Santiago de Compostela: Laivento, 1997.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón. *Gramática da lingua galega. I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: A Nosa Terra, 2006².
- _____. Sobre historiografía gramatical e codificación lingüística (1955-1971). O Epítome de gramática galega e outros textos. Monografía 12 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade / Grupo ILLA, 2017.
- _____; SÁNCHEZ REI, Xosé Manuel; SANMARTÍN REI, Goretti. *A lingua literaria galega no século XIX*. A Coruña: Universidade, 2005.
- GONZÁLEZ GARCÉS, Miguel. *Historia de la ciudad de La Coruña*. Edad Media. A Coruña: Fundación Caixa Galicia, 2008.
- LEMA SUÁREZ, Xosé María. Interferencias lingüísticas do galego no castelán de Galicia nos séculos escuros. Algunhas calas nunha comarca rural: a terra de Soneira. *Cadernos de Lingua*, nº 3, p. 111-133, 1991.
- LORENZO MARTÍNEZ, Ramón; SÁEZ ANDRÉS, Antonio (Dirs.). *Bicentenario de Domingo Fontán Rodríguez (1788-1988). Cartografía de Galicia 1522-1900*. Madrid: Instituto Geodésico Nacional & Ministerio de Obras Públicas e Urbanismo, 1988.
- MARIÑO PAZ, Ramón. *Fonética e fonoloxía históricas da lingua galega*. Vigo: Xerais, 2017.
- MONTEAGUDO, Luís. La fiesta de los Caneiros, ¿guarda alguna relación con las 'Vinalia rustica' que celebraban los romanos. *Anuario Brigantino*, nº 3, p. 26-45, 1951.
- NAVAZA, Gonzalo. Dialectoloxía e toponimia. In: ÁLVAREZ, Rosario et alii (Eds.). *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega & Consello da Cultura Galega, 2002, p. 136-146.
- _____. *Fitotoponimia galega*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 2006.
- NAYA PÉREZ, Juan. *Calles y plazas coruñesas. I*. A Coruña: Grafinsa, 1970.
- _____. *Calles y plazas coruñesas. II*. A Coruña: Grafinsa, 1975.
- PAULA MELLADO, Francisco de. *Recuerdos de un viaje por Galicia en 1850*. A Coruña: Librería Arenas, 1987.
- PÉREZ CAPELO, Carolina. O cambio lingüístico nos nomes de lugar. Notas a partir da toponimia galega. In: REGUEIRA, Xosé Luís; FERNÁNDEZ REI, Elisa (Eds.). *Estudos sobre o cambio lingüístico no galego actual*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2017, p. 271-295.
- PORTO DAPENA, José Álvaro. *El gallego hablado en la comarca ferrolana*. Anexo 9 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade, 1977.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Ángel; VARELA JÁCOME, Benito (Eds.). Cardenal Jerónimo del Hoyo, *Memorias del arzobispado de Santiago*. Transcripción del manuscrito original de 1607 que se guarda en el Archivo la mitra compostelana. Santiago de Compostela: Porto y Cía, 1949.
- EE = EQUIPO DE ESTUDIOS URBANOS DO PSG. *As rúas da Cruña*. Por un nomenclátor urbano galego racional e democrático. A Coruña: La Voz de Galicia, 1978.
- SÁNCHEZ REI, Xosé Manuel. *Lingua galega e variación dialectal*. Santiago de Compostela: Laivento, 2011.
- _____. Os nomes de lugar e a dialectoloxía. Algunhas consideracións sobre as variantes locais do galego e a súa atestación nos topónimos. *Verba*, nº 40, p. 389-414, 2013a.
- _____. A fala das persoas de idade e a súa importancia para o estudo da variación lingüística. In: MERLAN, Aurélie; SCHMIDT-RADEFELT, Jürgen (Eds.). *Portugiesichs als Diasystem / O Português como Diassistema*. *Rostocker Romanistische Arbeiten*, nº 17. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013b, p. 143-162.

- _____. A información dialectal nos cancioneros galegos oitocentistas: a importancia de Pérez Ballesteros e de Saco Arce. In: RODRÍGUEZ GUERRA, Alexandre (Ed.). *Lingüística histórica e dialectoloxía*. Coordinadas do cambio lingüístico. Vigo: Universidade, 2016, p. 239-272.
- VELO PENSADO, Ismael. *Clasificación e inventario*. A Coruña: Archivo de la Colegiata, 2009.
- VEDÍA GOOSSENS, Enrique de. *Historia y descripción de la ciudad de la Coruña*. Coruña: Imprenta y librería de D. Domingo Puga, 1845.
- VILLARROEL, José de. *Diccionario nomenclator de las ciudades, villas, aldeas, caserías, cotos, ventas, castillos, y prioratos de todo el Reyno de Galicia*. Con expresión de las provincias á que pertenecen, y caxas de correo por donde se dirige la correspondencia; á que se agrega una descripción geográfica-histórica del mismo reyno en general, y de todas sus ciudades, y pueblos principales en particular. Santiago de Compostela: Juan Francisco Montero, 1810.
- VVAA. *A Coruña 1208-2008. A construción dunha cidade / La construcción de una ciudad*. A Coruña / Madrid: Concello da Coruña & Ministerio de Cultura e Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2008.

Desenvolvemento das siglas para as fontes documentais

BT = MACHADO, Antonio (Dir.). *Biblioteca de las tradiciones populares españolas*. Vol. IV. Sevilla: Alejandro Guichot y Compañía, 1884.

CC = SÁNCHEZ REI, Xosé Manuel (Ed.). *Cantar na Coruña*. Cancioneiro coruñés dos séculos XVIII e XIX. Santiago de Compostela: Laiovento, 2017

CDC = SOUTO, Xurxo. *Contos da Coruña*. Vigo: Xerais 2007.

CH 323 = *Contadurías de hipotecas. Oza*. Orixinal dactilografado inédito. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia (ref. ARG 35.422, L-323), 1849-1850.

CH 324 = *Contadurías de hipotecas. Oza*. Orixinal inédito dactilografado. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia. (ref. ARG 35.423, L-324), 1850-1851.

CH 338 = *Contadurías de hipotecas. Elviña*. Orixinal inédito dactilografado. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia (ref. ARG 35.436, L-338), 1859-1861.

CH 340 = *Contadurías de hipotecas. Viñas*. Orixinal inédito dactilografado. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia (ref. ARG 35.449, L-340), 1849.

CH 343 = *Contadurías de hipotecas. Viñas*. Orixinal inédito dactilografado. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia (ref. ARG 35.442, L-343), 1851-1852.

CH 350 = *Contadurías de hipotecas. Visma*. Orixinal inédito dactilografado. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia (ref. ARG 35.449, L-350), 1849.

CH TD = *Contadurías de hipotecas. Translaciones de domicilio. Viñas*. Orixinal inédito dactilografado. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia (ref. ARG 35.448, L-349), 1861.

CL = *Documentos administrativos, xurídicos e testamentarios pertencentes á familia da Casa do Lameiro* (Loureda, Arteixo). Orixinais inéditos dactilografados, ca. 1775-1860.

CME 1 = ORTEGA, Cristina, et al. (Eds.). *La Coruña 1752*. Según las respuestas generales del Catastro de Ensenada. Madrid: Tabapres, 1990.

CME 2 = CONCELLO DE ARTEIXO (Ed.) (2010). *Catastro de Ensenada*. Interrogatorio. Transcripción. Arteixo: Concello de Arteixo, 2010.

D = OTERO PEDRAYO, Ramón. *Devalar*. Santiago de Compostela: Nós, 1935.

E = LESTA MEIS, Xosé. *Estebo*. Vigo: Xerais 1981.

FC = DAVIÑA SÁINZ, Santiago, & VELO PENSADO, Ismael (Eds.). *Os primeiros foros da Coruña*. A Coruña: Archivo de la Colegiata, 2002.

FT = SÁNCHEZ REI, Xosé Manuel (Ed.). *O fidalgo e o teatro*. Tres textos dramáticos de Ramón Otero Pedrayo. A Coruña: Departamento de Filoloxías Francesa e Galego-Portuguesa da Universidade da Coruña & Biblioteca-Arquivo Teatral Francisco Pillado Mayor, 1999.

IAE = *Índice por Abezedario delos Eclesiásticos, Conventos, Cofradías y obraspías que comprehende el libro de Relaciones de lo Real de ellos*. Orixinal inédito dactilografado. San Cristovo das Viñas. Materiais do Cadastro do Marqués de Ensenada. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia (ref. ARG 35034), ca. 1752.

IEI = *Índice por Abezedario delos Individuos que Comprehende el libro de Relaciones de lo real de ellos*. Orixinal inédito dactilografado. San Pedro de Visma. Materiais do Cadastro do Marqués de Ensenada. A Coruña: Arquivo do Reino de Galicia (ref.: ARG 3050), ca. 1752.

RE = *Relación jurada de los bienes, derechos y acciones quedados al óbito de Doña Consuelo Martínez Figueroa*. Ayuntamiento de la Coruña. Parroquia de San Cristóbal das Viñas. Lugar de Cances. Orixinal inédito dactilografado, 1955.

SO = LOSCERTALES DE G. DE VALDEAVELLANO, Pilar (Ed.). *Tumbos del Monasterio de Sobrado de los Monjes*. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, 1976.

Recursos en liña

Catálogo colectivo = *Catálogo Colectivo de la Red de Bibliotecas de los Archivos Estatales*: <http://www.mcu.es/ccbae/es/consulta/resultados_busqueda.cmd?tipo_busqueda=mapas_planos_dibujos&posicion=5661&forma>.

Diccionario de diccionarios. Corpus lexicográfico da lingua galega: <<http://sli.uvigo.es/DdD/>>.

Toponimia de Galicia: <<http://toponimia.xunta.es/gl/Buscador>>.